

RƏŞAD ZÜLFÜQAROV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: zulfuqarov_1981@mail.ru

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ HAQQINDA

Məqalə Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən bəzi köməkçi nitq hissələrinin tədqiqinə həsr olunub. Araşdırmalar sübut edir ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində köməkçi nitq hissələrinə aid xeyli sayda sözlər vardır. Həmin sözlər dilimizin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələrində, türk dillərində işlənən nümunələrə müqayisəli təhlil olunmuşdur. Araşdırmalar nəticəsində bir sıra maraqlı elmi faktlar əldə olunmuşdur.

Açar sözlər: *köməkçi nitq hissələri, Naxçıvan, dialekt, şivə, coht, day.*

Naxçıvan dialekt və şivələri qrammatikasının çoxşaxəli, əhatəli və zəngin olması ilə dilimizin digər dialekt və şivələri içərisində özünəməxsus yer tutur. Aparılan müqayisə və təhlillər göstərir ki, bəhs etdiyimiz dialekt və şivələrdə işlənən köməkçi nitq hissələri də rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, müasir Azərbaycan dilçiliyində nitq hissələri əsas və köməkçi olmaqla iki qrupa ayrılır. Köməkçi nitq hissələri dedikdə qoşma, bağlayıcı, adət, modal sözlər və nidalar nəzərdə tutulur [1]. Məqaləmizdə həmin köməkçi nitq hissələrinə aid sözlərin bir hissəsi araşdırılmaya cəlb edilmişdir. Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən köməkçi nitq hissələrinə aid leksik vahidlərin dilimizin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələrində işlənən, yəni zamanda qohum dillərin dialekt və şivələrində mövcud olan nümunələrə müqayisəli linqvistik təhlili zamanı olduqca maraqlı faktlar ortaya çıxır. Tədqiq edilən dialekt və şivələrdə işlənən və tarixin kəsməkeşli sənəindən çıxıb günümüzədək öz varlığını qoruyub saxlaya bilən belə leksik vahidlər dilimizin qədim tarixinə işiq salmaqdadır. Onların araşdırılması isə günümüzədək dialektologiya elminin, xüsusilə tarixi dialektologiyanın qarşısında dayanan mühüm məsələlərdəndir. Dialekt və şivələrdə işlənən köməkçi nitq hissələrinin bir qismini təhlilinə baxaq.

Müasir Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən və *deməli, nəhayət* nəticə bildirən modal sözləri ilə paralellik təşkil edən *boylum* sözünün linqvistik təhlili maraqlıdır. *Məs.: Boylum bınar gördü day alaş yoxdu, özədi başdaşdır day itəməyə.*

Qeyd etmək ki, tədqiq etdiyimiz dialekt və şivələrdə *boylum* sözü omonimlik xüsusiyyətinə malik olmaqla *sonra* qoşmasının sinonimi kimi də çıxış edə bilər. Fikrimizi bir qədər də açə bilmək üçün verilən nümunəyə diqqət yetirək. *Məs.: Mən unan sorğanda bi aç lam qaldı, boylum dedi mə:m xəbarım yoxdu kin.*

Aparduğumuz tədqiqatlar zamanı Naxçıvan dialekt və şivələrində verilən nümunədə işlənən və *sonra* sözünün ekvivalenti olan *boylum* sözünə paralel olaraq *böyl* ləkseminin işlənməsində də şahidi olduq. *Məs.: Böyl ordan da day vaxzaşdıx əvə gəldix'.*

Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən və *daha* sözü ilə sinonimlik təşkil edən *day* sözünün təhlili də maraqlıdır. *Məs.: Day bınan so:ra nə dəşən boşdu.*

Sözə dilimizin Dərbənd dialektində *dağıl'dağıl* [1, s. 313], Ərzurum şivələrində *nehəti* [7, s. 269] şəklində, yəni mənada rast gəlinmişdir. *Məs.: Nehəti yapcaq bi işmiş kəlmədi ki.*

Hazırda Ordubad dialektində *ərə*, Culfa şivələrində *aru* şəklində işlənən və *gah, gah* da bağlayıcısı ilə sinonimlik təşkil edən köməkçi nitq hissəsi Naxçıvan dialekt və şivələrinin əksəriyyəti üçün xarakterikdir. *Məs.: Ərə yer şümlərdix', ərə dəvər otərərdix.* Söz dilimizin Şahbuz və Şərur şivələrində də *ara* şəklində, yəni mənada işlənməkdədir. Dilimizin Dərbənd dialektində sözə həm əsas, həm də köməkçi nitq hissəsi kimi rast gəlinmişdir. Köməkçi nitq hissəsi kimi Naxçıvan dialekt və şivələri ilə orta q xüsusiyyəti və manaya malik olan söz əsas nitq hissəsi kimi *mahəllə* mənasını ifadə edir. *Məs.: İndi Əli sizin araya gədə var* [1, s. 297]. Bununla yanaşı, Dərbənd dialektində *gah, gah* da bağlayıcısına paralel olaraq *hay* leksik vahidi işlədilir. *Məs.: Qapı-qapı gözəldirədlər, hay yurmurta, hay şakar vərədlər* [1, s. 323].

Bəhs olunan dialekt və şivələrdə işlənən və *üçün, görə* qoşmaları ilə paralellik təşkil edən *coht* sözü də maraqlıdır. *Məs.: Dünənərisi nəcaşladığı coht gəlmişdi.*

Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində bu mənada *kimi* sözündən istifadə edilir. *Məs.: Arasunan pişig girməğa kimi yer oyleydi* [1, s. 332].

Naxçıvan dialekt və şivələrində fərqləndirmə mənası *bəşşə* qoşmasına sinonim olaraq *alahi* ləkseminin işləndiyini görürük. *Məs.: Mirqasdan alahi hamrı gəlmişdi.*

Alahi sözü Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələrində də rast gəlinmişdir [14, s. 282].

Tədqiqatla cəlb edilən Naxçıvan dialekt və şivələrində aydınlaşdırma bağlayıcısı ilə paralel işlənən, yəni onunla sinonimlik təşkil edən *tımsal/tımsalı/tımsal/tımsal* leksik vahidinin işləndiyini görürük. *Məs.: Tımsalı, mən qavruq:ın həyləm qavırmamam.*

Bəhs olunan dialekt və şivələrdə işlənən və *həttə* ədatı ilə paralellik təşkil edən *heybətən* sözü də maraqlıdır. *Məs.: Heybətən day usxə kimin qışqı:rdı ye.*

Bir fakta diqqət yetirmək lazımdır ki, *heybət* sözü Azərbaycan dilçiliyi və folklorşünaslığında *sıma, sıfət, qorxunc qaradış* kimi anlayışları özündə birləşdirməkdədir. Təsəffüf deyil ki, xalq arasında sıfətə çirkin olan adamların, folklorşünaslığımızda isə pis görünüşi, mənfəi və qorxulu qəbrəmanların *bədhəybat* adlandırılması faktı ilə qarşılaşmış oluruq. Unutmaq olmaz ki, *heybət* sözünün *sıma, görünüşi* anlamı əksər dialekt və şivələrində də ümumişləklilik xüsusiyyətinə qorunmaqdadır. *Məs.: Bı qarı:n heybət:nəm adam işənirdi.*

Bəhs olunan dialekt və şivələrdə işlənən və *lakin, halbuki* qarşılaşdırma bağlayıcıları ilə paralellik təşkil edən *ıntas:, ıntəhası* sözü də maraqlıdır. *Məs.: Çəbanar güllə atıplar ınta:sı vırammıyıblar.*

Müasir Naxçıvan dialekt və şivələrində *əlbəttə* təsdiq bildirən modal sözü ilə sinonimlik təşkil edən *bəna:bə* sözü işlədilir. *Məs.: Bəna:bə, bi işi gərən ta sənsən da.*

Tədqiq edilən dialekt və şivələrdə işlənən və *kaş, bəri* arzu adatları ilə paralellik təşkil edən *əqəlləm/əqəllən* sözü də maraqlıdır. *Məs.: Əqəlləm yəddən çıxarmıya mə:m hacətdərimi.* Bir fakta qeyd etmək olar ki, bu söz daha çox Culfa şivələri üçün xarakterikdir. Türkiyə türkcəsinin Ərzurum şivələrində bu mənada *barım* [7, s. 234] sözünə rast gəlinir.

Müasir Naxçıvan dialekt və şivələrində *əgər* şərt bağlayıcısı ilə sinonimlik təşkil edən *həyə, əyən* bağlayıcılarına rast gəlinir. *Məs.: Həyə bi xata bala çıxması gəllix' sizə.* *Həyə* sözlərində yəni zamanda yuxarıda qeyd etdiyimiz şərt bağlayıcısına sinonim olan *əyərğahı* ləkseminə də istifadə edilir. *Məs.: Əyərğah hava yaxçı olsa, gə:b yığib gəllix'.*

Dilimizin tədqiq olunan bir sıra dialekt və şivələrində bu bağlayıcının *əgəm//əgə-nə:əyam* [14, s. 281], Quba dialektində *əgəna* [2, s. 184], Qərb qrupu dialekt və şivələrində *a:m/əsr* [5, s. 152], Dərbənd dialektində *əgərən//əgən/əgəni/əgənə* [1, s. 222], Türkiyə türkcəsinin Çorlu şivəsində isə *ənar//əner* [6, s. 202], Ərzurum şivələrində *ecer* [7, s. 245] kimi fonetik variantlarına rast gəlinmişdir.

Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası və klassiklərimizin əsərlərində *əgər* şərt bağlayıcısı *əgər* və *gər* [10, s. 229] formalarında işlənmişdir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən və maraqlı doğuran köməkçi nitq hissələrindən biri də *məgər* sual ədatı ilə sinonimlik təşkil edən *məhlim* sözüdür. *Məs.: Məhlim bildirdi ki, bu işin axırı yaxşı olmuyacaq.* Bir maraqlı fakta diqqət yetirmək yerinə düşür ki, müasir Naxçıvan dialekt və şivələrində *məhlim* sözü həm də əsas nitq hissəsi kimi özünü göstərir. Belə ki, söz Culfa şivələrində *nıya* sual əvəzliliyi ilə paralel işləndiyi halda Babək şivələrində daha çox *bıruza vermək, özünü göstərmək* anlayışlarını bildirir. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək. *Məs.: Məhlim bildisən ki, nə səbəb no:lu? (Culfa); Sə-n işin olmasın gej tez özün məhlim eliyəcəx (Babək).* Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində eyni leksik mənə *bəgən//bəgən* [1, s. 301], Salyan şivələrində *bəgəm* [14, s. 281], Türk dilinin Qars şivələrində isə *beyem//məgəmə* [7, s. 235; 266] sözləri ilə ifadə edilir.

Culfa rayonun Gal kənd şivəsində işlənən və *kimi, qədar* məsafə və zaman mənalı qoşmalarla sinonimlik təşkil edən *calı//cəli*, Babək şivələrində işlənən *teyin* leksik vahidlərinin müqayisəli linqvistik təhlili də maraqlı doğurur. *Məs.: Evəcəli mələdi sasin kəsaməndix; Səhərəcalı ilan vıran yadıdı mənə yuxu tutamaddı; Bırdan kəndə teyin qaxdıx tay.*

Maraqlıdır ki, sözlə dilimizin tədqiq edilən Dərbənd dialektində *calrı* [1, s. 308], *kimiki* şəklində *kimi, qədar* mənalarında rast gəlinmişdir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən və *dəfə* qüvvətləndirici ədatı ilə paralellik təşkil edən sözlərin müəyyən bir hissəsini *əl, yol, kərən, kərə, döna, öynə* leksik vahidləri təşkil edir. *Məs.: Bı dəyan bı əl mənə bı şey də:m day. Bı kərən dadamın xəbəri-s şipəros çax'mışdım u:n də kin tutdu. Bı döna dəy sə:n özün gedəssən mənimx' də:r.*

Əl sözü Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş bir sıra dialekt və şivələrində müxtəlif anlayışları ifadə etməkdədir. Belə ki, söz Ucar şivələrində *təndir düzəltmək üçün duxrəvi gil hissə* [2, s. 167], Bakı dialekti, Şuşa və Şamaxı şivələrində *təraf* [2, s. 167], Bakı [13], Ağdam, Tartar, Bərdə dialekt və şivələrində isə *dəfa* [2, s. 168] mənalarında, Qars şivələrində *dəfer* [7, s. 242] şəklində, eyni anlamda işlədilir.

Tədqiq edilən köməkçi nitq hissələri içərisində *dəfə* sözünün sinonimi olan *yol* leksemının təhlili diqqətə cəlb edir. Belə ki, *yol* sözü omonim xarakterə malik olub həm əsas, həm də köməkçi nitq hissəsi kimi işlədilə bilər. *Məs.: İşi ağıllı adama bı yol dedin basıdı, dəy həy dəməyə gərəx' yoxdu kin.*

Yol leksemının klassik ədəbiyyatımızda *dəfa* sözünə paralel olaraq işlədildiyi də məlumdur. Qasım bəy Zakirin "Gəlsin" qoşmasından götürülən aşağıdakı bəndə diqqət yetirəndə, dediklərimiz bir qədər də aydınlaşmış olar.

*Sürmə çəksin gözlərinə, qaşına,
Gündə yüz yol mən dolanım başına,
Zakirətək yanmağa eşq ataşına,
Cürəti var isə pərvana gəlsin!* [9, s. 165]

Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, *dəfa* sözünün *yol* variantında işlənməsinə Türk dilinin Qars şivələrində [7, s. 286] də rast gəlinmişdir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən və daha çox *müxtəsər, nəhayət* nəticə və ümumiləşdirmə bildiren modal sözlə müəyyəndə çıxış edən *məxdəs/məxlas* leksik vahidi də diqqətə cəlb edir. *Məs.: Məxlas, çaldıx kəndə.*

Sözə Azərbaycan dilinin tədqiq edilmiş digər dialekt və şivələrində daha çox *məx-ləs* [2, s. 387], eyni zamanda *məxlas/məxdəs* [2, s. 386] formasında rast gəlinmişdir.

Ordubad dialektində işlənən və *əmma* qarşılıqlı bağlayıcısı ilə sinonimlik təşkil edən *həmə* leksik vahidi maraqlıdır. *Məs.: Çətinimiz çox o:b həmə heş yax qorx-mamışiy.* Nuray Əliyeva tədqiqatlarında sözün Şabuz şivələrində *amancar* [8, s.121] şəklində işləndiyini qeyd edir. Sözə Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində *aman* şəklində rast gəlinmişdir. *Məs.: Bilədi aman demiyədi.* Söz dilimizin Gəncə şivələrində *amba//əmbə* [14, s. 281], Qarabağ bölgəsində *həmma* [14, s. 281], Qərb qrupu dialekt və şivələrində *amba//əmə* [5, s. 152], Qars şivələrində *amba// emme//eme* [7, s. 232; 245], Ərzurum şivələrində *həmma* [7, s. 256] şəklində məlumdur.

Əmma leksemi tarixi qrammatikamızda və klassiklərimizin yaradıcılığında *əmma* [10, s. 227] şəklində işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

*Dəmi İsa ölü dirildir əmma,
Dəmindən Xızrlə İsa dirildir [Nəsimi];
Rəqib sözünə baxmazdım vəsüalın istəyib əmma,
Məni məhrum etmən bı baxtı-nəhamvar imiş bildim [Kışvari].*

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, tədqiq etdiyimiz Naxçıvan dialekt və şivələrində *bəlkəm, gəvar, səki, kin, utoba, ətəri, ötürü* və s. kimi köməkçi nitq hissələri də mövcuddur. Gələcək araşdırmalarımızda həmin leksemilərin də linqvistik təhliləinə diqqət yetirəyik.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Naxçıvan dialekt və şivələrində köməkçi nitq hissələri işlənmə arealının genişliyi və zənginliyi ilə diqqətə cəlb edir. Onların hamısı haqqında bir məqalədə bəhs etmək bir qədər çətindir. Araşdırılan şivələrdə mövcud olan və məqalədə tədqiqatə cəlb edilən sözlərin böyük əksəriyyəti milli mənaslı olmaqla zəngin ümumtürk leksikasının mühüm layrından birini təşkil edir. Belə sözlərin müasir dilçilik aspektindən etimologiyaya təhlilinin aparılması bir sıra maraqlı faktların ortaya çıxarılmasına imkan verir. Həmin sözlərin milli aspektdən, ümumtürk mədəniyyəti, dilçiliyi kontekstində öyrənilməsi, onların xalqımızla, bu torpaqla bağlılığının qəbül olunması, günümüzdə arazilərimizə qarşı irəli sürülən əsassız erməni iddialarına tutarlı cavab verə biləcək əhəmiyyətli bir mənbə olduğunu göstərməkdədir. Aparılan araşdırma və təhlillər sübut edir ki, öyrənilən sözlər, şübhəsiz, regionla bağlıdır və xalqımızın milli-mənəvi mədəniyyətinin, dialekt leksikasının mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Belə sözlər dilimizin qədim tarixi köklərinə özündə yaşadan, bəzən və bizdən sonrakı nəsillərə miras qoyan olduqca dəyərli qaynaqdır. Onların araşdırılaraq ortaya çıxarılması, linqvistik təhlil olunması və bundan sonrakı nəsilləri ötürülməsi müasir dil tarixinin, tarixi dialektologiyanın qarşısında dayanan aktual məsələlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: Elm, 2009, 448 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: 2 cildə, I c. A-L, Ankara: Türk Dil Qurumu, 1999, 374 s.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: 2 cildə, II c. M-Z, Ankara: Türk Dil Qurumu, 2003, 279 s.
4. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1962, 326 s.
5. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri: 2 cildə, I c. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1967, 281 s.

6. Caferoğlu A. Anadolu ağızlarından toplamalar. Ankara: Türk Dil Qurumu, 1994, 270 s.
7. Caferoğlu A. Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ankara: Türk Dil Qurumu, 1995, 290 s.
8. Əliyeva N.Y. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 192 s.
9. Qasım bəy Zakir. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 400 s.
10. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990, 376 s.
11. Müasir Azərbaycan dili: 3 cildə, II c. Morfologiya. Bakı: Elm, 1980, 510 s.
12. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı: Azərənəşr, 1954, 282 s.
13. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.
14. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti. II cəfı. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1957, 226 s.

Рашад Зулфугаров

О НЕКОТОРЫХ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ЧАСТЯХ РЕЧИ В НАХЧЫВАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ И НАРЕЧИЯХ

Статья посвящена изучению ряда вспомогательных частей речи в нахчыванских диалектах и наречиях. Исследования доказывают, что в нахчыванских диалектах и говорах имеется множество слов, относящихся к вспомогательным частям речи. Эти слова были изучены в сравнении с другими образцами, употребляемыми в других диалектах и говорах нашего языка, а также в тюркских языках. В ходе исследования автор сделал очень интересные научные выводы.

Ключевые слова: вспомогательные части речи, Нахчыван, диалект, наречие, попытка, дай.

Rashad Zulfugarov

ABOUT SOME AUXILIARY PARTS OF SPEECH USED IN THE DIALECTS AND ACCENTS OF NAKHCIVAN

The paper is devoted to the investigation of some auxiliary parts of speech used in the dialects and accents of Nakhchivan. The investigations prove that there are many words belong to auxiliary parts of speech used in the dialects and accents of Nakhchivan. Those words have been comparative investigated with the other researched dialects and accents of our language and the examples used in the other Turkic languages. Result of the investigation some new scientific facts have been get.

Keywords: auxiliary parts of speech, Nakhchivan, dialect, accents, jaht, day.

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)